

Nowogórski, Przemysław

Architektura i wystrój kościoła franciszkanów-reformatów w Szczawinie Kościelnym

Notatki Płockie 43/3-176, 3-6

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ARCHITEKTURA I WYSTRÓJ KOŚCIOŁA FRANCISZKANÓW-REFORMATÓW W SZCZAWINIE KOŚCIELNYM

Zespół kościelno-klasztorny w Szczawinie Kościelnym, niewielkiej wsi w województwie płockim, położonej około 12 km na południowy wschód od Gostyninie, jest jedynym tego typu obiektem na ziemi gostynińskiej. Przez dwa wieki, drugiej połowy XVII do drugiej połowy XIX wieku mieszkali tu, modlili się i pracowali franciszkanie-reformaci¹. Do dnia dzisiejszego zachował się kościół nawiązujący swą architekturą i wystrojem wnętrza do typowych wzorców reformackich z drugiej połowy XVIII wieku oraz fragment wschodniego skrzydła klasztoru.

Rekonstrukcja historii kościoła i klasztoru szczawińskiego jest niezwykle utrudniona z powodu zaginięcia w niewiadomych okolicznościach i czasie kroniki klasztornej. Stąd niemal jedynym źródłem pozostają informacje podane przy okazji sprawozdania z wizytacji arcybiskupa warszawskiego Teofila Chościaka Popiela w dekanacie gostynińskim zamieszczonym w "Przeglądzie Katolickim" z 1887 roku².

Autor sprawozdania czerpał wiadomości z dostępnej jeszcze wówczas kroniki klasztoru, choć konwent uległ już likwidacji, a kościół stanowił filię parafii w Suserzu. Jak wynika z zakończenia sprawozdania akta klasztorne zebrane były w dwóch księgach za lata 1661-1783 i 1784-1797 oraz kontynuowane do roku 1858³.

Franciszkanie - reformaci przybyli do Szczawina dzięki staraniom właściciela wsi Jakuba Olbrachta Szczawińskiego, wojewody inowrocławskiego. Kilkakrotnie zwracał się on w tej sprawie do przełożonych wielkopolskiej prowincji reformatów. Na posiedzeniu kapituły prowincjalnej w Pakości w dniu 9 sierpnia 1661 r. zapadła decyzja o objęciu przez zakonników kościoła w Szczawinie, wybudowanego wcześniej przez rodziców Jakuba Olbrachta, Jakuba, wojewodę łęczyckiego i jego żonę Zofię Sokołowską. Sam natomiast Jakub Olbracht zobowiązał się wznieść klasztor⁴.

Wydaje się, że pierwotnym zamiarem Jakuba Olbrachta Szczawińskiego było oddanie reformatom jakiejś innej starszej i mniejszej kaplicy, również znajdującej się w Szczawinie. Ci jednak się nie zgodzili i ostatecznie osiedleni zostali przy nowej świątyni. W dniu 8 listopada 1661 roku wprowadził ich do tego kościoła biskup poznański Wojciech Tolibowski⁵. Historia kościoła nie jest całkowicie jasna. Nie wiadomo czy był on już konsekrowany, czy uległ jakiejś profanacji, skoro w kilka dni po wprowadzeniu zakonników, 20 listopada, biskup Tolibowski go poświęcił⁶.

Opis pierwszego kościoła reformackiego zamieszczony został w aktach klasztornych dopiero w roku 1802, a więc w momencie gdy kościół ten nie istniał od kilkudziesięciu lat.

"Pierwszy kościół Szczawiński w plantę krzyża wbudowany był, blachą ołowianą pokryty; lecz żadnej wiadomości nie masz, kto kamień jego pierwszy kładł, bo przodkowie nasi do takiego przyszli. Był pięciowieżysty i na każdym końcu i na środku wieża u niego była"⁷.

Kościół w Szczawinie Kościelnym

Zupełnie nie wiadomo jak wyglądał klasztor. Jego budowa musiała się chyba przedłużać skoro jeszcze w roku 1669 z ramienia zakonu doradcą budowlanym przy wznoszeniu klasztoru był brat Ludwik Borzęcki⁸.

Pierwszy kościół przetrwał do połowy XVIII wieku. Widząc postępujące zniszczenia zakonnicy postanowili wznieść nowy obiekt. W 1759 roku Tomasz Szczawiński, wzorem swoich przodków, dokonał pierwszego zapisu na rzecz nowej fundacji:

"Miarkując oczywistą a fundamentis ruinę kościoła Szczawińskiego oo. Reformatów, fundacji JW. Antecessorów moich... za czym ja świątobliwie naśladowując Ich veatigia, occurendo tej ruinie... dla przysposobienia cegły... pozwalam gruntu na kopanie cegły..."⁹.

Jednak odpowiednie sumy zebrali reformaci dopiero w 1783 roku, w wysokości 13.486 złotych. Rozpoczęto wówczas prace pod kierunkiem Henryka Burgera. Stary kościół rozebrano do fundamentów, a zatrudniony architekt i budowniczy Syssner miał wznieść nowy o długości 16 łokci. Wkrótce okazało się, że nie odznacza się on ani zbytymi zdolnościami architektonicznymi ani uczciwością. Należało zatrudnić nowego budowniczego. Został nim Hajslinger z Płocka z zamiarem ukończenia prac do schyłku 1783 roku¹⁰.

Również i on nie wywiązał się ze zobowiązań. W 1785 roku zakonnicy ponownie próbowali zatrudnić Syssnera, lecz ten nie był w stanie kontynuować prac. Na nic zdała się ponowna umowa z Hajslingerem.

Sytuacja uległa zdecydowanej poprawie, gdy w 1786 roku sprowadzono z Warszawy Hilarego Szpilowskiego¹¹. Był on znanym na Mazowszu architektem, autorem kilku budowli na ziemi gostynińskiej. Przystępując do pracy w 1787 roku Szpilowski musiał zaczynać "de facto" od nowa. W dniu 27 września 1787 roku zakończono główną część prac, a zakonnicy wypłacili budowniczym należności. Według rachunków koszt wydatków wyniósł 35.972 złotych¹². Jeszcze przez kolejnych kilka lat pracowano nad w wystrojem kościoła, głównie nad wykonaniem ołtarzy, a w początkach XIX wieku przeprowadzono prace renowacyjne.

Klasztor szczawiński należał do wielkopolskiej prowincji reformatów pw. św. Antoniego z Padwy, odgrywając w niej ważną rolę. Tu, przez kilka lat znajdował się nowicjat dla kandydatów do zakonu, tu również mieszkali i pracowali znani kaznodzieje, np. o. Karol Surowiecki (przełożony klasztoru w latach 1796-1797).

Na krótko przed wybuchem powstania styczniowego zakonnicy założyli, zgodnie z zaleceniem cywilnych władz Królestwa Polskiego, szkołę elementarną¹³. Natomiast w czasie powstania reformaci szczawińscy wykazali postawę patriotyczną i udzielali pomocy powstańcom¹⁴. Spowodowało to, że klasztor uległ kasacji (jako jeden z pięciu skasowanych w prowincji wielkopolskiej) na mocy ukazu cara Aleksandra II z dnia 8 listopada 1864 roku. Zakonnicy przewiezieni zostali do tzw. klasztoru "etatowego" w Lutomierniku (w diecezji kaliskiej). Kościół został filią parafii w Suszerze, choć jeszcze przez kilka miesięcy (1865-1866) obowiązek wikariusza w Szczawinie pełnił reformat z Warszawy o. Witalis Tyczka. Parafię erygowano tu w 1919 roku. Klasztor

Szczawin Kościelny. Ołtarz boczny (północny przy łuku tęczowym) z obrazem Wniebowstąpienia

jednak systematycznie popadał w ruinę.

Z całego zespołu reformackiego zachował się kościół p.w. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny. Wzniesiony w drugiej połowie XVIII wieku zgodny jest z tradycją architektoniczną obowiązującą u reformatów w tym czasie¹⁵. Murowany z cegły i otynkowany kościół jest jednonawowy na planie prostokąta i zorientowany. Posiada trójpłaszczyzną nawę z węższym przesłaniem chórowym oraz węższym i niższym prezbiterium zamkniętym półkolistą apsydą. W jej dolnej części znajdowała się zakrystia, w górnej zaś chór zakonny. Po bokach prezbiterium leżą piętrowe prostokątne aneksy, ujęte wspólną bryłą z dolnymi wyodrębnionymi kondygnacjami korpusu. Aneksy przeznaczone były na skarbczyk i składzik.

Wnętrze nawy reprezentuje układ ściennie-filarowy z głębokimi niewysokimi arkadowymi wnękami na ołtarze. Ściany podzielone zostały pilastrami toskańskimi na cokołach, pojedynczymi w prezbiterium i podwójnymi w nawie. Na nich wspiera się belkowanie z gładkim fryzem i żąbkowanym gzymsem. Archiwolty arkad są profilowane i wsparte na odcinkach gzymsu. Prezbiterium od nawy oddziela łuk tęczowy.

Od strony zachodniej znajduje się w nawie chór muzyczny wsparty na dwóch parach kolumn oraz na dwóch półkolumnach toskańskich. Parapet chóru zdobią płyciny z stiukową dekoracją z motywami rozet i liści lauowych.

W nawie i prezbiterium sklepienie kolebkowo-krzyżowe o prostokątnych lunetach, w których odcinkowo zamknięte są okna.

Pod kościołem znajduje się krypta ze sklepieniem kolebkowo-krzyżowym na gurtach wspartych na filarach. W niej chowano zmarłych zakonników oraz znaczniejszych dobrodziejów kościoła i klasztoru.

Z zewnątrz uwagę zwraca fasada kościoła podzielona na trzy części. Część środkowa jest dwukondygnacyjna, lekko cofnięta w stosunku do części bocznych. W dolnej kondygnacji część środkową ujęto dwiema półkolumnami toskańskimi, w górnej zaś jońskimi, a zwieńczono trójkątnym frontonem. Boczne części dolnej kondygnacji flankują pilastry toskańskie. Zwieńczenie tych części stanowią kwadratowe wieżyczki dwupoziomowe, nakryte ostrostupami.

Kondygnacje rozdziela belkowanie z fryzem tryglofowo-metopowym. Pomiędzy pilastrami i kolumnami znajdują się odcinki gzymsów kordonowych oraz płyciny: w dolnej kondygnacji w strefie środkowej - prostokątne z ławkami i tablicą fundacyjną nad wejściem; w górnej natomiast półkolistą nad wejściem, po bokach zaś koliste.

Na tablicy fundacyjnej napis:

**"Królowi wieków" Tim./
wystawiony
MDCCXXXVIII**

W górnej kondygnacji umieszczono dwie wnęki, niższą prostokątną z krzyżem i napisem pod nim: "1851", górną półkolistą. Na szczycie frontonu znajduje się kula z krzyżem.

Przed fasadą leży kamienny taras ze schodami prowadzącymi do wejścia.

Budynek kościoła przykrywa dwuspadowy dach, a nad bocznymi częściami korpusu - pulpitowy. Odpowiada on wnękom w nawie i aneksom przy prezbiterium.

Jak wynika z opisu w "Przeglądzie Katolickim" na placu przed kościołem stała figura Matki Boskiej Niepokalanie poczętej, na podstawie złożonej z sześciu kamiennych kolumn. "U podstawy sześciu geniuszów z piaskowca ciosanego trzyma wstęgi z Pisma świętego. Sprowadzono tę kolumnę Wisłą z Warszawy w roku 1796 za 3000 zł polskiego"¹⁶.

Sprawą szczególnie interesującą jest wystrój kościoła, a zwłaszcza ołtarze - ich autorstwo i czas powstania.

Zagadnienie to nierozzerwalnie wiąże się z ogólnym problemem wystroju kościołów reformackich prowincji wielkopolskiej.

Zgodnie z zasadami obowiązującymi u reformatów oraz ustaleniami kapituły prowincjalnej wielkopolskiej z 1751 roku ołtarze, ambona, konfesjonały, ławki, a nawet świeczniki powinny być wykonane z drewna dębowego i zamalowane przezroczystym pokostem. Złocenia dopuszcza się jedynie w przypadku zdobienia tabernakulum. W Polsce jednak częściej w użyciu było drewno jesionowe¹⁷. Należy zauważyć, że wielokrotnie gusta fundatorów i obowiązujące w plastyce zasady powodowały, że w kościołach reformackich odchodzono od ścisłego przestrzegania zakazu nadmiernej dekoracji. Kościół w Szczawinie stanowi dobry przykład wiernego zastosowania przepisów dotyczących wystroju świątyni.

Wyposażono ją w siedem ołtarzy: główny i sześć bocznych. Wykonano je z drewna jesionowego, nadając typową formę ołtarzy architektonicznych. Ołtarz główny, ukończony około roku 1793, odznacza się skromnym repertuarem form. Zdobí go sześć kolumn i pilastrów kompozytowych (jońsko-korynckich) ustawionych na wysokim dwuczłonowym cokole. Pomiedzy kolumnami ustawiono cztery rzeźby: (od strony lewej) św. Jana Ewangelisty, św. Anny, Matki Boskiej Bolesnej, św. Joachima¹⁸. W polu głównym ołtarza znajduje się obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem w sukience ze srebrnej blachy, a na zasuwie obraz Nawiedzenia Matki Boskiej. Według przekazu źródłowego namalował go Franciszek Smuglewicz w 1793 roku¹⁹. W zwieńczeniu ołtarza umieszczono obraz Chrystusa na krzyżu, pochodzący również z końca XVIII wieku²⁰. Szczyt zwieńczenia zajmuje rzeźbiona półpostać Boga Ojca, a na narożach figury aniołów.

Na mniejsze po bokach tabernakulum dwa relikwiarze o trzech kondygnacjach, prawdopodobnie współczesne ołtarzowi. Zawierają one m.in. relikwie świętych Bonifacego, Benedykta i Jukundusa. Antypedium wypełnia płaskorzeźbiona scena spotkania Marii z Józefem. W roku 1859 dokonano generalnego remontu ołtarza przez malarza Bonifacego Czarneckiego.

Sześć ołtarzy bocznych, pochodzących z końca XVIII wieku, również wykonano z drewna jesionowego. Podobnie jak ołtarz główny nadano im formę architektoniczną. Wszystkie zbudowane zostały według jednakowego schematu z kolumnami i pilastrami kompozytowymi. W polach głównych i zwieńczeniach umieszczono obrazy świętych franciszkańskich, całość wieńczą natomiast figurki aniołków podtrzymujących girlandy roślinne²¹. Antypedia zdobią dekoracje płaskorzeźbiarskie polichromowane. Treść ich skolerowana jest z treścią obrazów w polach głównych.

Ołtarze boczne rozłożone są symetrycznie, po trzy, w części północnej i południowej kościoła.

1. Ołtarz w części północnej przy łuku tęczowym: pole główne - obraz Wniebowstąpienia; zwieńczenie również; antypedium - sen św. Józefa;
2. Ołtarz przy ścianie północnej: pole główne - obraz św. Piotra z Alkantary; w zwieńczeniu obraz bliżej nieokreślonego świętego (może jest to scena z życia św. Piotra z Alkantary?); w antypedium - motyw krzyża, czaszki, księgi i biczownicy na tle krajobrazu,
3. Ołtarz przy ścianie północnej: pole główne - obraz św. Walentego; w zwieńczeniu - obraz ze sceną cudu św. Walentego; w antypedium - sceny z działalności tego świętego²².
4. Ołtarz w części południowej przy łuku tęczowym: pole główne - obraz przedstawiający Chrystusa i Matkę Boską dającą odpust św. Franciszkowi; zwieńczenie - obraz św. Michała Archanioła; w antypedium - scena Stygmatyzacji św. Franciszka.
5. Ołtarz przy ścianie południowej: pole główne - wizja św. Antoniego z Padwy; zwieńczenie - obraz św. Rocha; w antypedium - scena kazania św. Antoniego do ryb.
6. Ołtarz przy ścianie południowej: pole główne - obraz św. Pacyfika; w zwieńczeniu - obraz św. Mikołaja; w antypedium motyw lilii, czaszki i biczownicy.

Ponadto w prezbiterium po obu stronach ołtarza głównego znajdują się dwa boczne ołtarzyki, skomponowane z ołtarzem głównym. Oba posiadają mensy konsolkowe i umieszczone nad nimi obrazy: w prawym Matka Boska, w lewym św. Antoni z Padwy z Dzieciątkiem Jezus.

Przy ścianie północnej ustawiona jest drewniana ambona skomponowana z ustawionym pod nią konfesjonałem. Zdobí ją dekoracja akantów, woluc, wazonów i muszli. Na baldachimie umieszczono postać Mojżesza z tablicami przykazań. Ambona prawdopodobnie jest współczesna ołtarzom.

Zagadnienie wystroju kościoła ściśle wiąże się z dyskutowanym od dłuższego czasu problemem wystroju innych kościołów reformackich. Nadal nie jest całkowicie wyjaśniona kwestia inspiracji treści oraz twórców założeń teoretycznych. Maria Kałamajska-Saeed uznała, że modelowym wystrojem dla świątyni reformackich był wystrój kościoła w Boćkach na Białostocczyźnie²³. Zwrócono w nim uwagę przede wszystkim na teatralizującą formę ołtarza głównego, przy jednoczesnym zachowaniu pewnej skromności. Wkomponowano w niego grupę rzeźbiarską postaci silnie poruszonych, zwróconych ku części środkowej ołtarza. Pewne odmienności pojawiające się w ołtarzach kościołów w Miedniewicach z lat 1740-1743 i Miejskiej Górcy z lat 1742-1745 mogą świadczyć o tym, że pomimo doświadczenia w Boćkach sprawa wystroju nadal nie była całkowicie wyjaśniona.

Kolejną nadal otwartą kwestią pozostaje autorstwo projektu wystroju w Boćkach, kopiowanego następnie w innych kościołach reformackich. Maria Kałamajska-Saeed nie podała żadnego rozstrzygnięcia. Anzelm J. Szteinke przypisuje je bratu Mateuszowi Osieckiemu, reformacie, związanemu z Sapiehami i Radziwiłłami. Według projektu i wskazówek Osieckiego zostały wykonane ołtarze dla kościoła reformackiego w Białej Podlaskiej. Szteinke wysuwa

przypuszczenie, że wzór Osieckiego musiał obowiązywać w całej prowincji wielkopolskiej²⁴.

Ołtarze w Szczawinie związane są z trendami widocznymi w snycerze reformackiej drugiej połowy XVIII wieku. W tym czasie działał znany warsztat snycerski Antoniego Schultza i jego dwóch współpracowników zakonników-reformatów Tomasza Mielnarskiego i Antoniego Sikorskiego²⁵. Warsztat ten rozpoczął swoje prace od wykonania wyposażenia kościołów w Rawiczu i Osiecznej. R. Bakota wykazuje, że jego dzieła znajdują się również w innych kościołach.

Rzeźbiarskie dzieła Schultza odznaczają się biegiłością w opracowaniu ciała ludzkiego, wyrafinowanym modelunkiem, zwłaszcza twarzy i rąk. Najbardziej typowym jego modelem jest ascetyczna twarz mężczyzny z wydatnymi kośćmi policzkowymi. Bliższa analiza postaci z grupy rzeźbiarskiej w ołtarzu głównym w

Szczawinie pozwala zauważyć, że jedynie głowa św. Joachima (Józefa) mieści się całkowicie w typie dzieł Schultza. Pozostałe postaci są bowiem bardziej krępe i opracowane schematycznie,

Można natomiast przypuszczać, że konstrukcja ołtarzy, zarówno głównego jak i bocznych, jest dziełem Tomasza Mielnarskiego, a elementy dekoracji snycerskiej Antoniego Sikorskiego²⁶. Dzieła Sikorskiego cechuje bowiem subtelna ornamentyka pierzastych liści, gałązek kwiatowych i plecionych girland podtrzymywanych przez aniołki. Widoczne jest to przede wszystkim w ołtarzach bocznych.

Realizacja ołtarzy w kościele w Szczawinie, ukończonych około roku 1793, zamyka prace związane z kompleksowym wyposażaniem kościołów reformackich w prowincji wielkopolskiej²⁷.

PRZYPISY:

¹ Franciszkanie-reformaci to jedna z rodzin zakonnych powstała w XVI wieku w tonie obserwancji franciszkańskiej. W początkach XVII wieku reformaci przybyli do Polski. Na mocy konstytucji papieża Leona XIII z 1897 roku wszystkie rodziny obserwancie zostały ponownie zjednoczone w jeden Zakon Braci Mniejszych /franciszkanie/. Na temat historii polskich reformatorów oraz terminologii używanej w Polsce zob. A.J. Szeinstejnke, G.A. Wiśniowski, Franciszkanie - reformaci w Polsce, [w:] Schematyzm Prowincji Matki Bożej Anielskiej OO. Franciszkanów-Reformatów. Kraków 1971; A.J. Szeinstejnke, Kościół św. Antoniego i klasztor franciszkanów-reformatów w Warszawie 1623-1987. Kraków 1990, rozdz. I, s. 35-50; M. Daniluk, K. Klauza, H.E. Wyczawski i in., Franciszkanie - Bracia Mniejsi, [w:] Encyklopedia Katolicka. Lublin 1989, tom V, kol. 473-492.

² Wizyta Arcypasterska w Dekanacie Gostyńskim /C.D./, [w:] "Przegląd Katolicki" R. 25, 1887, s. 811-814 /dalej cyt. jako PK, 1887/.

³ PK, 1887, s. 814.

⁴ Tamże, s. 812.

⁵ Tamże.

⁶ Tamże.

⁷ Tamże.

⁸ A. Szeinstejnke, dz. cyt., s. 57.

⁹ PK, 1887, s. 812.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże, s. 813.

¹² Tamże.

¹³ A. Szeinstejnke, dz. cyt., s. 251.

¹⁴ Z klasztorem związany jest także epizod dość dramatyczny, którego bohaterem był młody zakonnik o. Stefan Skupiński. Na wieść o wybuchu powstania samowolnie opuścił klasztor i zorganizował oddział powstańczy złożony z pracowników cukrowni w Sannikach. Prowadził też agitację wśród okolicznych chłopów, zmuszając niekiedy siłą do wstępowania w szeregi powstańcze. Chłopi pojmali Skupińskiego i nim przybyła wezwana przez nich policja carska, dokonali na nim samosądu. Miało to miejsce prawdopodobnie we Lwówku lub Sannikach.

¹⁵ Wykształcona w XVII wieku tradycja architektoniczna nie była zasadniczo skodyfikowana. Najstarsze zasady budownictwa zakonne o spisano w statutach prowincji wielkopolskiej wydanych w Warszawie w 1663 r. Określono w nich rozmiary i proporcje budynków kościelnych: Statuta Provinciae S. Antoni Maioris Poloniae Ordinis S. Francisci Minorum Re-

formatorum, Varsoviae 1663, s.

43-44. Ostateczna kodyfikacja dokonana została w 1757 r. również w wydanych wówczas statutach prowincji wielkopolskiej. Wzorem miały być skromne kościoły, takie jak np. św. Antoniego w Warszawie.

¹⁶ PK, 1887, s. 813.

¹⁷ R. Bakota, Wyposażenie kościołów reformackich prowincji wielkopolskiej w XVIII wieku. Warszawa 1978 /maszynopis pracy magisterskiej w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego/; A. Sroka, Prawo i życie polskich reformatorów w 350 rocznicę powstania 1623-1973. Kraków 1975, s. 286.

¹⁸ Interpretacja tej postaci nasuwa pewne problemy. Do odczytania jej jako św. Joachima skłania się R. Bakota /w cytowanej pracy/, tak również podają autorki Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce, tom X, zeszyt 3, Dawny powiat gostyński. Warszawa 1975, s. 47. W opisie kościoła według "Przeglądu Katolickiego" jest to figura św. Józefa, PK, 1887, s. 813.

¹⁹ PK, 1887, s. 813: "Nawiedzenia N.M. Panny namalowany jak pisze kronikarz, przez J.M. pana Szmuglewicza z Warszawy za cenę złotych 20, w roku 1793".

²⁰ We wczesnych kościołach reformackich krucyfiks zajmował całość pola środkowego, np. w kościele św. Antoniego w Warszawie. Od połowy XVIII wieku można zaobserwować zjawisko przenoszenia krzyża z pola głównego do zwieńczenia ołtarza, np. w starszych od szczawińskiego ołtarzach w Kaliszu z 1766 r. czy Miedniewicach z 1767 r.

²¹ Według sprawozdania w "Przeglądzie Katolickim" obrazy w polach głównych namalował malarz Łapczyński, PK, 1887, s. 813.

²² KZSP, t. X, z. 1, s. 47, według PK, 1887, s. 813 jest to przedstawienie św. Wawrzyńca.

²³ M. Kałamajska-Saeed, Modelowy wystrój kościoła reformatorów w Boćkach, [w:] "Biuletyn Historii Sztuki" 1980, z. 42, s. 145-158; J. Putkowska, Architektura zespołu klasztorowego w Boćkach, [w:] "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 1971, T. XVI, s. 39-53.

²⁴ A. Szeinstejnke, dz. cyt. s. 77-79.

²⁵ A. Sławska, Wystrój wielkopolskich kościołów OO. Reformatorów i twórczość reformackiego snycerza Antoniego Schultza, [w:] "Sprawozdania Poznańskiego TPN" 1947, t. XIV, z. 1, s. 66-70; R. Bakota, dz. cyt., s. 49.

²⁶ R. Bakota, dz. cyt., s. 52.

²⁷ A. Dubowski, Zabytkowe kościoły Wielkopolski. Inowrocław 1956, s. 143-146.